

Михайло Насенко

ВЕЛИКА СТРАДНИЦЯ, ВІРНА ДОЧКА УКРАЇНИ НАДІЯ СУРОВЦОВА

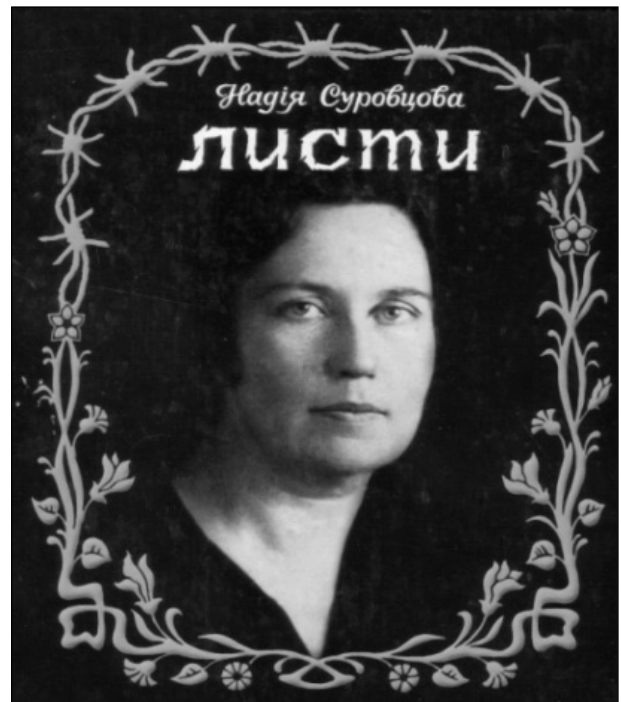
«Мені не треба пишних тих казок, / Що предків нам шукають десь за морем». Ці слова з «Ярослава Мудрого» І. Кочерги можуть звучати й так: героїв, а особливо героїнь, Україні не треба

шукати за морями-океанами. Звичайно, Антігона, Медея, Юдіф, завязті Амазонки чи Жанна Д'Арк – великі фігури в історії людської цивілізації. Але в самій Україні їх не менше і вони не менш героїчні. Починаючи з Ярославни зі «Слова про Ігорів похід» та Анни-Регіни, що стала королевою Франції, пам'ятаючи Марусю Чурай і Лесю Українку, українські жінки в новіші часи теж уславили нашу історію посталями, якими може пишатися далеко не кожен народ. У ХХ столітті першість серед них належить, можливо, великій українці Надії Віталіївни Суровцовій. Її діди й прадіди походили з давнього козацького роду (родове коріння їх пов'язане з полтавським, а нині черкаським містечком Гельм'язів), вони мали козацьке прізвище «Сирівець», але в російсько-імперські часи, щоб пробитись у дворянський стан, їм треба було стати «Суровцовими». Дід Надії Суровцової жив у київському будиночку на Козиному болоті, де свого часу винаймав кімнатку молодий Тарас Шевченко, а нині там – Будинок-музей Великого Кобзаря. Народилася вона в іншому будинку київського центру (на нинішньому Ярославому Валу), але зберегла до тих місць (як

і до Гельм'язева, що на Полтавщині-Черкащині) найтеплішу любов. І пам'ять. Коли в будинку на Козинці відкриватимуть будинок-музей Кобзаря, то «саме з нею радитимуться, як ліпше відновити колишній вигляд хатинки... Повернувшись до України (після 30-річного ув'язнення та заслання. – М. Н.), вона приголомшить адміністрацію музею своїми знаннями про цю будівлю» (Марина Павленко. «Найнадійніша»).

Завдяки «козацько-дворянському» походженню Надія ще в так звані дожовтневі часи здобувала освіту на Вищих бестужевських курсах

Петербурга та в Київському університеті. У пору Української революції 1917–1918 рр. вона влилася у вир боротьби за незалежну Україну, виступала на робітничо-селянських сходках з агітаційними (за Україну) промовами, працювала в канцелярії Української Народної Республіки, в якій очільні позиції належали М. Грушевському, В. Винниченку, С. Єфремову, С. Петлюрі та ін. Займала також відповідальні посади в Міністерстві закордонних справ УНР та Гетьманату, а 1918 року виїхала у службових справах до Парижа (як учасниця конференції), але до столиці Франції не дісталася й на кілька років зупинилася в Австрії. Продовжила здобування вищої освіти європейського зразка

у Віденському університеті, отримала там ступінь доктора філософії, захистивши дисертацію на тему «Богдан Хмельницький та ідея української державності» (1920). У наступні роки побувала в багатьох європейських містах (Амстердам, Гаага, Дрезден, Париж, Фрайбург та ін.) як активний член Міжнародної жіночої ліги миру і свободи. Виїжджала і в заокеанські Америку й Канаду, вільно володіла кількома європейськими мовами, а коли радянські вожді дозволили таким «вимушеним емігрантам» повернутися в СРСР, вона їм повірила і знайшла

Одна із сибірських хиж, у якій Надія Суровцова жила під наглядом під час заслання. Фото

себе як освічений фахівець з історії та філософії в тодішній столиці України Харкові. Протягом майже трьох років працювала в різних видавництвах і в редакції РАГАУ, перекладала німецькою мовою українські народні казки, твори В. Стефаніка, В. Короленка тощо, займалася науковою роботою на академічній кафедрі української історії, якою керував академік Д. Багалій. Своє скромне помешкання в Харкові їй удалося перетворити на європейський салон культури і науки. У ньому «своїми людьми» були П. Тичина і М. Хвильовий, Михайло Ялович і Лесь Курбас, Остап Вишня і М. Куліш, М. Бажан і В. Сосюра. Останній спаленів був до неї такою любов'ю, яка надихнула його на створення кількох шедеврів української лірики. 1927 року Надію Суровцову, як і багатьох подібних до неї освічених людей, було звинувачено в шпигунстві на користь Польщі та Німеччини й посаджено за ґрати на майже три десятиліття. Насправді – за відмову бути секретним співробітником ГПУ, що пропонував їй навіть головний гепоушник СРСР Ягода, стежити за такими політичними діячами того часу, як Юрій Коцюбинський, Михайло Левицький та ін. Проводжаючи її з Харкова в московську Луб'янку, а потім у ярославські, зауральські та колімиські ГУЛАГи, її мама (шкільна вчителька з майже 40-річним стажем роботи) тільки і встигла промовити: «Донечко моя...».

Усвідомлюючи незворотність вільного життя, Надія Суровцова, йдучи на каторгу, «наказала»

собі: «Обов'язково вижити!» Вона витримала найжорстокіші умови радянських казематів, внутрішньо переконала себе, що має велике щастя не тільки вижити, а й повноцінно жити, а в роки т. зв. хрущовської відлиги була звільнена з каторги і домоглася повної реабілітації та зняття з неї судимості. Виняткову роль у цій метаморфозі відіграли Павло Тичина як тодішній (у 50-х роках ХХ ст.) Голова Верховної ради України, та Остап Вишня, шляхи з яким у дивний спосіб перетиналися в неї не лише в харківські, а й у каторжанські часи. Третім тут міг бути й голова СП УРСР у 1950-х роках М. Бажан, але з відомих-невдомих причин він на «реабілітаційний» суд (як свідок) не з'явився.

Ставши відносно вільною, Надія Суровцова мала право на помешкання в Харкові, де її незаконно арештували, але вона обрала місто Умань

Будинок батьків в Умані, де Надія Суровцова жила в останні свої роки і де нині музей її імені. Фото

(Черкащина), у якому минуло її зріле дитинство і в якому вона здобула гімназійну освіту. Батьківський уманський будинок на той час перебував уже у віданні радянського житлофонду, але їй удалося все-таки відсудити його собі як єдиній спадкоємниці родини Суровцових. Кімната, в якій жінка провела перших кілька днів і ночей після каторги, була зовсім голою, без жодних меблів та будь-яких інших житлових аксесуарів, але для неї це був справжній рай. В одному з листів до табірної подруги вона писала: «Перші дні я спала просто на підлозі й прокидалася від радості, що я „вдома”».

Упродовж наступних тридцяти років уманський будинок Надії Суровцової став і для неї, і для багатьох дисидентів-шістдесятників місцем таємних зустрічей та конспіративного опору радянській владі. У тому будинку побували Іван Світличний і Леонід Плющ, В'ячеслав Чорновіл і Євген Сверстюк, а сама вона періодично виїжджала до Києва, аби зустрітися зі знайомими ще з харківських часів письменниками (найчастіше з удовою Остапа Вишні Варварою Маслоуєнко, із якою особливо заприятлилася тоді, коли та приїжджала в архан-

гельські краї на побачення з ув'язненим своїм сатириком і гумористом) та з багатьма табірними побратимами. Серед них був, зокрема, й один із

Надія Суровцова (крайня праворуч) у гостях у Бориса Антоненка-Давидовича. Фото

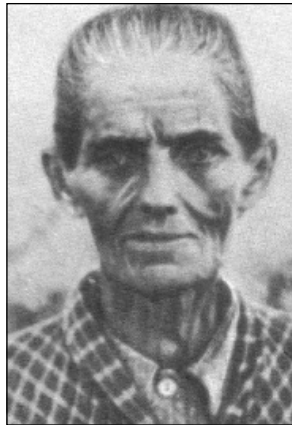
багатолітніх в'язнів радянських таборів, прозаїк і послідовний борець за чистоту рідної мови Б. Антоненко-Давидович.

Ради прожитку Надія Суровцова не цуралася «на волі» будь-якої праці, а найсвітлішими сторінками в її останні роки життя були робота в Уманському краєзнавчому музеї та проведення екскурсій у знаменитій уманській Софії. Весь інший вільний час вона віддавала написанню спогадів та впорядкуванню своєї літературної роботи.

У роки радянської стагнації, що офіційно іменувалася «розвинутим соціалізмом» (1970–1980-ті), будинок Надії Суровцової перебував під найпильнішим наглядом всюдишущого тоді КДБ. Зокрема й тому, що в ньому впродовж двох тижнів жив російський письменник-дисидент О. Солженіцин, який узяв зі спогадів Надії Віталіївни дуже цінний матеріал для написання свого «Архіпелагу ГУЛАГ». Не зафіксував він хіба що того, що зафіксувала Надія Віталіївна:

Ольга Зведринь до ув'язнення і після нього. Фото

Олександр Солженіцин у роки роботи над романом «Архіпелаг ГУЛАГ». Фото

радянська каторга робила із жінок не просто мерців, а живих мерців. Як, зокрема, з Надіїної подруги Ольги Зведринь, заарештованої у Прибалтиці після «визволення» її радянською імперією.

Надія Віталіївна в уманські роки сподівалася, що зможе врятувати рукопис своїх спогадів, здавши його в Київський архів-музей, який і нині міститься на території Софійського собору. Рукопис тих спогадів ще по дорозі до Києва «контролювали» опричники КДБ, а відтак частина його «переселилася» в застінки цієї «установи» – аж до здобуття Україною незалежності. Щоправда, останній розділ спогадів («Повернення») у тих застінках

І. Світличний провідав Н. Суровцову в Умані. Фото

перебуває до сьогоднішнього дня, хоч відповідальні працівники нинішнього СБУ переконують співробітників видавництва імені Олени Теліги, де публікувалися «Спогади» Н. Суровцової, і працівників сучасного Уманського музею, що «Повернення» десь загубилося. Не обійшло і без літературного курйозу. Один із класиків радянської літератури ХХ ст. «запозичив» із рукописного варіанту «Спогадів» деякі відомості про молодого Павла Тичину і (трохи «вдосконаливши» їх) опублікував під своїм іменем

(«Кларнети ніжності») у книжці з дещо цинічною назвою «Неложними устами». Майже детективну історію цього «курйозу» розкрив у своєму дослідженні «Мародери» дисидент, політв'язень і «вимушений емігрант» Леонід Плющ.

Природа наділила Надію Суровцову неабияким літературним даром. Ще перебуваючи в еміграції (1918–1925), вона опублікувала в різних закордонних виданнях близько сотні новел, етюдів і нарисів. 1927 року авторка збрала їх в окремий збірник, подала до одного з харківських видавництв, і рецензент (майбутній академік!) О. Білецький написав про нього схвальний відгук, наголосивши на літературній талановитості Н. Суровцової. Публікації цього збірника завадів арешт авторки того ж 1927 року. Через тридцять років (1957), здобувши офіційну волю, Н. Суровцова ще раз переглянула все написане нею в минулому

й подала його (як збірник «малої» прози) до київського видавництва «Радянський письменник». А тут на нього чигав видавничий рецензент, молодий співробітник академічного Інституту літератури Михайло Острик. Його рецензія на збірник була цілком негативною, оскільки, на його думку, імпресіоністична манера письма авторки з Умані ніяк не вписувалася в канон панівного тоді в літературі методу соціалістичного реалізму. На літературній долі письменниці, отже, було поставлено хрест. Вихід книжки міг би відкрити їй дорогу до членства в Спілці письменників, а тепер... Залишалось тільки стежити за літературним процесом в Україні, який, на її думку, з роками ставав дедалі потужнішим. Вона дуже уважно читувалася в публікації поетів-шістдесятників, а коли потрапило до її рук «Земне тяжіння» Василя Симоненка, то майже вигукнула: починається нова ера в українській літературі!

Про негативний відгук М. Острика на її прозовий рукопис Н. Суровцева при нагоді повідомила Миколі Бажану – тодішньому голові СП УРСР. Для неї він був не «Микола», а просто «Колька Бажан», бо ж, будучи молодшим на вісім років, він на уманських вулицях і в уманських дворах виростав у неї на очах. Вислухавши ситуацію, М. Бажан по-

не дає змоги думати про будь-які власні видавничі проекти.

І «Спогади», і «Листи» Н. Суровцової становлять собою унікальний документально-белетристичний матеріал про страдницьке, але й величне життя української жінки ХХ століття. Про нього існує чимала вже рецензентська література в Україні, він став і предметом дисертаційного дослідження, а один із варшавських театрів створив за ним дуже хвилюючий публіцистичний спектакль. Чому саме у Варшаві? Можливо, й тому, що саме там одне з емігрантських українських видань після арешту Н. Суровцової 1927 року опублікувало некролог про неї як розстріляну...

«Спогади» й «Листи» в українській мемуарно-епістолярній літературі цінні ще й тому, що в них «із перших уст» повідано про дитинство, гімназіальне та студентське життя в Україні початку минулого віку, про часи Української революції 1917–1920 років, про вражаючий урбанізм Заходу того часу і найголовніше – про моторошні сцени радянського концтабірного жаху 20–50-х років ХХ століття. Водночас – це символ Надії з великої й малої літери; надії на те, що людство колись-таки стане людяним, а Україна зрештою стане такою європейською державою, про яку все життя мріяла одна з найгероїчніших її дочок. Себе Суровцова,

радив Н. Суровцевій «змиритися», активніше займатися перекладами й обов'язково «повернути» собі ті переклади, що публікувалися в час її каторги без її «арештованого» імені. Дещо справді вдалося зробити в цьому плані, але головним залишалися все-таки написання «Спогадів» та листування із друзями. «Я мушу написати ці тридцять років, а потім уже всю решту. Не для друку, але нехай буде зроблено», – писала вона в листі до однієї табірної подруги у жовтні 1957-го. «Спогади» вийшли у видавництві імені Олени Теліги через десять років після смерті авторки, а першу книгу її «Листів» те ж видавництво оприлюднило аж через п'ятнадцять років – 2001-го. До другої книги черга не дійшла і навряд чи й дійде; частина епістолярію дисидентки зберігається в «її музеї», скромний бюджет якого

проте, «героїчною» не вважала і навіть кепкувала з напису В. Сосюри на подарованій їй книжці лірики 1957 року. Той напис дослівно був таким: «Великій страдниці і героїні, вірній дочці України на добру згадку від автора». Надія Віталіївна прокоментувала його так: «Це, безперечно, поетичний перегин, але зворушив він мене ще більше, ніж поцілунки Тичини». А Павло Григорович щедро обсіпав її поцілунками після того, коли вона, через тридцять літ після особистого знайомства з ним, прийшла подякувати йому за допомогу в поверненні їй чесного імені та віри в справедливість. У листі до Генерального прокурора Союзу РСР Романа Руденка депутат Верховних рад УРСР і СРСР Павло Тичина писав: «До мене звернулася гр. Суровцова-Олицька Н. В. <...> з заявою, в якій просить підтрима-

ти її скаргу <...> про перегляд справи <...>. Вона була засуджена і вислана у віддалені місцевості СРСР; минуло багато часу; з неї знято судимість, але вона не може змиритися з несправедливістю; в неї совість чиста й незаплямована, вона хоче і просить, щоб було переглянуто те, що без усякої вини з її боку в неї забрано молодість і радість праці на користь Батьківщини...». До перегляду справи Н. Суровцової, який провадив через півроку після написання цитованого листа П. Тичини Трибунал Київського військового округу, долучалися письмові клопотання-свідчення П. Тичини й Остапа Вишні, і судову справу проти неї було припинено «за відсутністю складу злочину».

Одержавши таке рішення, Н. Суровцова в подячному листі П. Тичині писала: «Нарешті раз після 30 років можу вже звернутися до Вас, як до товариша. Мені хочеться – хотілося б так Вас подякувати, щоб Ви відчули, наскільки повне буває людське серце вщерть радістю від усвідомлення, що от таке може бути. Зрозуміти це навіть Вам, мабуть, буде важко... Ви пробачите мені всі помилки – так не пише вже і школярка. Але я ніколи не вчилася в українській школі, бо коли прийшли ті школи, що ми їх прагли студентами, то мені довелося піти до більш суворої школи... Щоправда, мову я чула від початку до кінця. Аж надто часто вона зустрічається на півночі. Зрідка читала. Том Ваших віршів. Кілька журналів. Ну і „Кобзар”. Книжка Рильського... Ви пробачите мені цей лист... Це ж лист уже, так би мовити, з того світу, і все ж таки – від живої і вдячної Вам людини».

Яким був «той світ», де Надія Віталіївна пробула майже тридцять літ, можна уявити бодай з одного її запису про... лікарню для малечі. В'язниця в'язницею, а дітки в ній усе ж народжуються. «Там атмосфера постійно напружена. Тихі палати, білі ліжечка, завіски. І в ліжечках маленькі бідні тільця. Десь у тайзі пиляють ліс їхні матері, шують у швейній, ліплять вегетаційні горшки, поливають парники, садять на полі картоплю, косять болотні купини на далеких лугах... А вони кидаються тут у жару. Пересохлі ротики – як у рибок. Ось п'яту добу стоїть, тримаючись за перильця ліжечка, маленька Вірочка і кричить уже звірячим криком. Чорні очі горять, як вуглинки. Вона вмирала і вмерла від голоду: будь-яка їжа верталась назад. Штучного харчування в перший рік моєї роботи лікарі не застосовували. Епідемія токсичної диспепсії забрала за півтора місяці сімдесят дві дитини. Так само, стоячи, вмер улюбленець групи Мишко Шифмахер, чорноокий, веселий; вмерла маленька принцеса Ізоolda з казковим іменем, котра давала цілувати свою ручку, два маленьких якутика». Витримати навіть таку «реальність» вартувало для засудженої і висланої Надії Суровцової неабияких зусиль. Дисидент і також в'язень

радянських ГУЛАГів Леонід Плющ (ознайомившись зі «Спогадами» Н. Суровцової в рукопису) писав, що вона вистояла, можливо, ще й завдяки її філософському розумінню... сміху. «Весь кошмар <...> лагерей и тюрем, – читаємо в його власних спогадах, – видится её глазами как трагикомедия, в которой побеждает человек благодаря его умению подняться над нечеловеческими условиями, – побеждает смехом и жизнелюбием духовно здорового человека... Наталья Витальевна, украинка по духу, языку, происхождению, показала мне, что мы имеем будущее, если умеем смеяться над собой, своей болью, своими кумирами, своими пороками и достоинствами». Один зі штрихів, у якому Н. Суровцова намагалася перемогти неволю сміхом-гумором, пов'язаний із її... режисерською діяльністю: періодично вона ставила за ґратами в бараках якісь самодіяльні вистави («Ставили навіть Наталку Полтавку»), де артистами виступали такі ж в'язні, як і вона. Одного разу складником такої вистави був... «цирк». Циркачка Маргарита (за ґрати її – стареньку медсестру із сочинського санаторію – кинули за розказаний анекдот) станцювала спочатку канатний танець (канат був протягнутий на холодній цементній підлозі), а потім, обвішавши себе різнокольоровими шарфиками і бантиками, запропонувала оригінальний номер із... балакучим папугою:

– Попочка, скажи щось приємне!

Папуга замахав крилами:

– Е-тап, е-тап!

Барак аплодував.

– Ну а тепер скажи щось бридке.

Знов знялися барвисті шарфики

і прозвучало понуро:

– Ко-ли-ма, Ко-ли-ма!

Барак сміявся. Основне було досягнуте. Танцювали «ведмеді», одягнута у вивернуту строкату шубу «морська свинка» витягала писком з шапки згорнуті трубочкою віщування: «Остерігайся брюнета»... «Про вас думає трєфовий король», «Все скінчиться добре»... Цирк сподобався, і ми продовжували діяти... Дуже хотілося, щоб усе добре скінчилося.

Як не дивно, але, незважаючи на нелюдські випробування, для Надії Суровцової все скінчилося дуже добре. Після тридцятилітньої каторги вона ще тридцять літ жила і працювала по цей бік ґрат, залишила по собі добру пам'ять у земляків-уманців та всіх тих, хто в хрущовсько-брежньєвські часи виборював українську незалежність і тепер має змогу більше дізнатися про неї в уманському музеї, що носить її велике ім'я.